

**ПРИНЦИП ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ДОСТОВІРНОСТІ:
ВІД АНДРІЯ ЦАРИННОГО ДО ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША**

У статті аналізується маловідома літературно-критична праця Андрія Царинного (А. Стороженка) "Мысли малороссіянина по прочтении повестей пасечника Рудого Панька". Здійснюється зіставлення принципів зображення власної народності в А. Царинного та П. Куліша, акцентується на спадкоємності певних їх поглядів.

Ключові слова: літературна критика, принцип етнографічно-фольклорної достовірності, концепція, українська тема в російській літературі.

Tetyana Dzyuba. The principle of folklore and ethnographic reliability: from Andriy Tsarynnyi to Panteleymon Kulish

The paper analyzes the little known critical work by Andriy Tsarynnyi (A. Storozhenko) – "Malorussian's thoughts after reading the stories by Rudy Pan'ko the bee-keeper". A. Storozhenko insisted on keeping folklore, ethnographical, lexical and ethnic conformity with real Ukrainian life in literary works. The author compares approaches of A. Tsarynnyi and P. Kulish to representation of Ukrainian people and emphasizes succession of their views.

Key words: literary criticism, folklore and ethnographical conformity, concept, Ukrainian theme in Russian literature.

В українській літературній критиці та публіцистиці змагання за правдиве відтворення національної дійсності насамперед асоціюється з іменем П. Куліша, адже в літературно-естетичній концепції першого фахового критика та теоретика українського письменства істотне місце належить принципу фольклорно-етнографічної достовірності. Не зайвим буде нагадати, що його концепція за типом поставлених завдань виразно поділяється на два періоди, які відповідають розвитку літератури; тенденціям, пов'язаним із послабленням позицій романтизму та утвердженням позитивізму; ідейно-мистецьким пошукам доби.

Перший етап стосується утвердження української писаної словесності, процесів національного самопізнання і позначений консерватизмом, націленістю на збереження народної мови, звичаїв, моралі. Практична культурна діяльність українофілів у цей період зосереджувалася переважно на систематизації емпіричного матеріалу, укладанні фольклорних збірників, публікації літописів тощо.

Згодом П. Куліш усвідомить необхідність творення якісно іншого ступеня національної літератури, – новаторської, динамічної, яка потребує і водночас здатна до міжкультурного діалогу; стверджуватиме нагальність корегування сектора традиційної культури в образно-художній словесності та посилення у ній особистісного творчого первня. Інакше кажучи, окреслить нові широкі перспективи для українського слова. Проте імператив "своє товариство, свій народ добре знати, коли хочеш для його писати" [5, 503], сформований літературознавцем на початковому етапі, не втратить своєї значущості й надалі. Оскільки принцип народознавчої правди в П. Куліша був частиною всеосяжної та комплексної проблеми відображення дійсності й не обмежувався вивірванням етногенезу, достовірним зображенням культури, побуту, традицій, звичаїв, взаємин, цінностей українців, – не зводився до форми життя народу, а втілював його сутність. П. Куліш орієнтував письменників так творити не "список з натури найдокладніший", а "самовладний мир" [3, 350-351].

З-поміж митців, до чиїх текстів П. Куліш застосував принцип етнографічно-фольклорної істини, чинне місце належить М. Гоголю, одному з найяскравіших

виразників української теми в російській літературі. Проблема етнографічної відповідності у творчості М. Гоголя порушувалася П. Кулішем у таких працях як: “Несколько слов о Гоголе” (1852), “Епілог до “Чорної ради” (1857), критичних зауваженнях до творів М. Гоголя (1857), окремих тезах в “Хаті” (1860), статтях в “Основі”, передусім “Гоголь как автор повестей из украинской жизни и истории” (1861), рецензії на книжку М. Герсеванова “Гоголь перед судом обличительной литературы” (1862) та ін.

П. Куліш як першорядний критик розкривається саме у 1850-1860-ті роки. На цю особливість та відносну сталість критичних поглядів літературознавця свого часу звернув увагу С. Єфремов [1, 1531]. Пізніше, у 1870-1890-х роках ХІХ ст., критичні рефлексії П. Куліш вводив до власних художніх творів. Окрім С. Єфремова, слушні міркування щодо літературно-критичних поглядів письменника висловлювались А. Ковалівським (“Критика “Основи”. П. Куліш (1926)), А. Животком (“Журнал “Основа” (1938)), М. Бернштейном (“Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50-60-х років ХІХ століття” (1959), “Українська літературна критика 50–70-х років ХІХ ст.” (1959), у розділі “Пантелеймон Куліш” в “Історії української літературної критики” (1988)). Цінна з огляду на порушену нами проблематику розвідка І. Теліги “Куліш – критик. Принцип етнографічної точности” [6].

Проблема адекватного відтворення українського світу у П. Куліша поєднувалася з потребою національного самоозначення, естетичного вияву національної ідентичності. Перш ніж постати у формі чіткого теоретичного постулату, “суто літературної вимоги” (І. Теліга) в літературно-естетичній концепції П. Куліша, вона оприявилася в публіцистичних та критичних працях деяких його попередників і сучасників. В українських реаліях превалювання критерію етнографічної, морально-етичної, мовної, історичної достовірності спостерігалось в 1840-х та 1860-х рр.; у кожний із цих часових відтинків ідейне підґрунтя застосування методу набував інакшого забарвлення.

Одним із перших означену проблему порушив А. Царинний у праці “Мысли малороссиянина по прочтении повестей пасечника Рудого Панька” [7]. Справжнє ім'я рецензента – Андрій Якович Стороженко (1790/1–1857/8). (До речі, його особу слід розрізняти від пізнішого публіциста Андрія Царинного – Андрія Володимировича Стороженка (1857–1926); з великою вірогідністю – онука А. Я. Стороженка).

У цій розвідці поглибимо уявлення про малознаного публіциста й літературного критика А. Царинного, продемонструємо наступність між ним та П. Кулішем у застосуванні вимоги етнографічної достовірності.

В автобіографічному “Історичному оповіданні” (1882) П. Куліш згадує, як під час своєї першої подорожі за кордон, 1847 р. разом із дружиною Ганною Барвінок та її братом В. Білозерським, “між іншими людьми в Варшаві спізнались ми з сенатором Стороженком, що був тоді правою рукою покровителя Варшави князя Варшавського графа Паскевича-Ериванського” [4, 154]. До слова, А. Стороженко, котрий доводився двоюрідним братом відомому українському письменникові Олексі Петровичу Стороженку (1805/6–1874), був особисто знайомим і з Т. Шевченком, доказом чого слугує лист Кобзаря до О. Бодяньського від 29 червня 1844 р. з С.-Петербурга, де згадується Стороженко [8, 28]. Окрім того, існує припущення, що саме А. Стороженко, рід якого був держателем села Іржавець, розповів поету про безцінну святиню Запорожжя – ікону Богородиці, яка після численних митарств, стала Іржавецькою.

Хоч би там як, А. Стороженко – особистість непересічна: сенатор і головний директор урядової комісії внутрішніх і духовних справ Царства Польського, герой війни 1812 року, колекціонер, письменник, етнограф, автор “Історії Полуденної Росії” і однієї з перших українських опереток “Запорізька Січ”, низки мемуарно-біографічних творів (“Два місяця в дорозі по Бессарабії, Молдавії і Валахії в 1829 году”, “Записки о Царстве Польском в 1834, 1835, 1842 годах”) та ін. Українській історії та культурі він прислужився насамперед тим, що зберіг для нащадків неоціненний скарб – “Реєстр війська Запорозького 1649 р.”, згодом (1875 р.) видрукуваний у Москві Осипом Бодянським.

Але повернемося до студії Стороженка-Царинного “Мысли малороссіянина по прочтении повестей пасечника Рудого Панька”. Хоча центральне місце у розвідці А. Царинного належить ранній творчості М. Гоголя (“Сорочинському ярмарку”, “Вечорам напередодні Івана Купала”, “Майській ночі, або Утоплений”, “Пропалій грамоті” – повістям, які ввійшли до збірки “Вечори на хуторі біля Диканьки” (1831–1832)), насправді ця публіцистично-критична спроба становить ширший огляд творів на українську тематику з позицій морально-етичної, фольклорно-етнографічної, мовної достовірності. Так, до переліку різною мірою проаналізованих художніх текстів увійшли: “Малоросійське село” (1827) одного з перших вчителів М. Гоголя І. Кулжинського (1803–1884), в А. Царинного він фігурує як “Калужинській”; роман “Бурсак” (1824) В. Наріжного (1780–1825), роман “Монастирка” (1833) А. Погорельського (О. Перовського (1787–1837)), “Лист українця до ляхів”, написаний на тему польського повстання 1831 р. Порфирієм Байським (Орестом Сомовим (1793–1833)), переклад українською мовою пушкінської “Полтави” Є. Гребінки (йдеться про уривок із поеми, опублікований у журналі “Московский телеграф” (1831 р., №17), оскільки Є. Гребінка перетлумачував твір Пушкіна з 1829 до 1836 р.).

Вади, помічені А. Царинним у прозі сучасних йому письменників, можна умовно розділити на дві групи: огріхи через недбалість до побутових та фольклорних подробиць і неточності з огляду на уявлення критика про національний тип, характер, етику народу.

Прикладом першого типу виступає нерозрізнення І. Кулжинським значень слів “винокурня” та “шинок”. З винокурними заводами, як зауважує А. Царинний, асоціюються не розваги та веселощі, а праця, в кіптяві й диму. Відробіток у гуральні належав до різновиду покарань.

Роман “Бурсак” попередника М. Гоголя та засновника реалістичної школи В. Наріжного, на думку А. Царинного, міг би слугувати взірцем дотримання вимог етнографічної точності та життєвої достовірності. А ось художній стиль автора – не бездоганий. Під псевдонімом Антоній Погорельський заховався позашлюбний син графа О. Розумовського, дядько Олексія Толстого – Олексій Олексійович Перовський. Прибране ім’я походить від назви села Погорільці Сосницького району Чернігівської області, де розташовувався маєток письменника. Його збірку повістей “Двійник, або Мої вечори в Малоросії” (1828) трактують як предтечу “Вечорів на хуторі біля Диканьки” М. Гоголя. Згаданий А. Царинним роман “Монастирка” А. Погорельського започаткував у російській літературі традицію роману звичаїв.

Художнє опанування українського фольклору Порфирієм Байським (О. Сомовим) загалом імпонує критику, претензії, висловлені ним, стосуються вживання лексичних варіантів, зокрема слів “лицар” та “рицар”.

Удаючись до аналізу повістей на українську тематику М. Гоголя, А. Царинний наголошує на своєму малоросійському (українському) походженні й на тому, що розглядає повісті прозаїка не як фаховий критик, а як звичайний читач,

котрий у них шукає відповідного змалювання своєї батьківщини, дбає про її гідну репрезентацію в російській літературі. Тому особливо прискіпливо досліджує тексти щодо предмета зображення, художніх засобів, мовностилістичної вправності, зосереджуючи увагу на лексиці, ідіоматиці, порівняннях, епітетах, метафорах, народномовних синтаксичних фігурах тощо, народній мовній інтонації; але понад усе – на адекватному відтворенні етики, народних звичаїв українців. Адже з'ясувати точність віддзеркалення побуту українців спроможний лише українець із роду, який добре знає традиції, звичаї, народні вірування. Для А. Царинного, як, до речі, і для П. Куліша, взірець зображення власної народності становить творчий спадок Вальтера Скотта.

На думку А. Царинного, головне завдання М. Гоголя у творах з українського життя, саме і полягало в тому, щоб ознайомити читача з легендами, звичаями і повір'ями своїх земляків [7, 14].

Виокремлюючи розпізнавальні, іноді, здавалося б, непоєднувальні ознаки народного характеру, А. Царинний робить заувагу щодо їх формування під впливом історичних обставин. Зазначає, як згодом і П. Куліш, неабиякий потенціал колективу у вихованні особистості; громада – “великий чоловік” [7, 20]. За спостереженням публіциста, українське буття наскрізь символізоване. Приміром, козаків від кріпаків навіть на цвинтарі відрізняють знаки вольності – білі хоругви [7, 17]. Варто сказати, А. Царинний почасти ідеалізує дотримання звичаєвого укладу українцями, так само, як і непогіршеність та стриманість молодечих розваг. У пізніших полеміках щодо цього опоненти його наступника П. Куліша покликувалися на “Слов'янську міфологію” (1847) М. Костомарова, де вчений подав описи розкутих веселощів молоді, збережених ще з часів язичництва аж ніяк не святенницьких ритуалів.

Розгортаючи особисте розуміння морально-етичних цінностей українського народу, поряд із заувагами щодо невідповідності Гоголевої художньої правди правді факту, А. Царинний увів до власного критично-публіцистичного тексту описи багатьох українських звичаїв, насамперед тих, що стосуються весільної обрядовості (запрошення на весілля, сватання, безпосередньо весільної церемонії).

Щодо поведінкових моделей у “Сорочинському ярмарку” публіцист зауважує, що заможний молодий господар не пообіцяє всі свої статки за цілунок дівчини, яку бачить уперше. Також він не буде безпідставно ображати її мачуху. (В А. Царинного взагалі велика група критичних суджень стосується саме викривлення етичних норм у взаєминах молодших та старших; публіцист наголошує на незаперечному авторитеті останніх). І важливо, що присутні поставляться з осудом до дій молодика, а не підтримають його вчинки гучним сміхом: “Такого гульвісу громада одразу віддала б у солдати, без черги” [7, 21].

Малоймовірна й поведінка потенційної нареченої, яка після всього вищеописаного обіймається з незнайомим парубком, адже “в нас будь-яка молоденька дівчина має сором і страх Божий” [7, 22]. І вже геть неймовірним критику здається епізод сватання під час ярмарку, з подальшим розпиттям могорича в шинку та замилюванням Солопія Черевика тим, що майбутній зять хвацько вихилив кружку горілки. Досить детальний критичний розбір цих сцен із “Сорочинського ярмарку” поданий і П. Кулішем – в основ'янській статті “Гоголь, как автор повестей из украинской жизни и истории” [2, 77-87].

Простежуючи далі звичаєво-побутову невідповідність, А. Царинний констатує, що статечним селянам не личить танцювати навприсядки під спів доньки, як це робить Солопій Черевик; та й сам танець парубочий, не для підстаркуватих виконавців. У повісті “Майська ніч...” критик вважає неправдоподібною гру сина

голови волості Левка на бандурі. Мовляв, сумнівно, щоб нащадок шанованого козака взявся опанувати інструмент кобзарів та козачків.

До побутових неточностей, згідно з А. Царинним, належить і те, що пономар у М. Гоголя щодня вирушає з гаманцем до церкви. Рецензент подає коментар: у сільських церквах правиться не щодня (“Вечори напередодні Івана Купала”). З цієї ж категорії закид, що записка комісара голові з розпорядженням одружити Левка на Ганні не узгоджується з реальною адміністративною процедурою (“Майська ніч...”).

А. Царинний висловлює також претензії щодо порушення історичної правди, зокрема, коли йдеться про подорож цариці Катерини до Криму, ймовірність доставляння їй грамоти від гетьмана Розумовського недорікуватим гінцем, – на той час уже існувала пошта. На думку А. Царинного, кількість письменних людей у Батурині, резиденції “малоросійських” гетьманів, у період їхнього правління була значно вищою, ніж уявлялося М. Гоголю (“Пропала грамота”). Щодо останньої повісті, яка означена літератором як “бувальщина”, то А. Царинний опротестовує і жанрову приналежність твору.

Чимало різнопланових зауважень виголошено рецензентом стосовно лексично-стильової специфіки прози М. Гоголя. Об’єктом обсервації критика стали: форма звертань, романтично-піднесений, поетизований тон мови героїв із народу, мовляв, переважно не властивий їм і не органічний в побутових ситуаціях, трактування певних фразеологізмів та ін.

Варто зауважити, що поряд із слухними, доречними спостереженнями в А. Царинного наявні й несправедливі докори видатному письменнику. Так, зокрема, він яскраві, свіжі метафори М. Гоголя тлумачить не як художній прийом, а буквально, оперуючи міметичними принципами; засоби художнього мовлення (тропи, епітети, порівняння) вивіряє раціоналістичним інструментарієм. З огляду на це окремі мистецькі знахідки М. Гоголя, створені шляхом переходу інтуїтивного осяяння в сферу мисленнєвих понять, поєднання віддалених асоціацій, не були належно поціновані рецензентом. Неправомірне і його трактування гоголівських комічних ситуацій в українських повістях з реалістичних засад та етичних норм. А. Царинний не сприймає також елементів фантастики, очуднення, приміром, пов’язаних із “червоною свиткою” (“Сорочинський ярмарок”). Прагне в ланцюгу зображуваних подій встановити логічно-наслідкові зв’язки.

Цей великою мірою позахудожній підхід до літературних явищ мав своє ідейне підґрунтя, яке невдовзі теоретично виаргументував П. Куліш. Суто етнографічне мірило оцінки пов’язувалося з почуттям патріотизму, намірами реставрувати власну народність, довести осібність українців; звідси настанова на правдиве зображення життя етносу, його побуту, звичаїв.

Образ малороса, сформований М. Гоголем, апологетизувався антиукраїнською критикою. Тому принцип етнографічного реалізму пов’язувався з виборюванням нового погляду на Україну, українського селянина, українську етнографію й народну творчість; мав на меті засвідчити культурну силу української спільноти, зацікавити її художніми надбаннями. Те, що означена вимога доведена до найвищого ступеня, пояснюється романтичною ідеалізацією народу. Настанова точно зображувати дійсність так забарвлена в національний колір. Фольклорна основа, етнографічна достовірність – свідчення самотності української образно-художньої словесності, елемент розрізнення її від польської та російської літератур; особливість торування шляху молодого літературою. У критичних рефлексіях А. Царинного та П. Куліша також знайшло відображення їх ставлення до ефектно-потішальної, розважальної, “сміховинної” літератури,

яка викривлено, а то й карикатурно, показувала українські реалії, перетворилася на гальмівний фактор у розвитку нового письменства. Натомість обидва критики творів із українського життя пропонували розгортати реалістичні, пізнавальні, повчальні можливості мистецтва слова.

Як бачимо, народознавчі інтереси в літературній критиці й публіцистиці А. Царинного та літературній критиці П. Куліша (яка, до речі, також містила форманти публіцистики та історії, що з-поміж інших завважили І. Теліга [6, 101], С. Єфремов [1, 1536]) позначені наступністю, мають спільну тенденцію, спрямовані на викристалізування духовної субстанції етносу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Єфремов С.* Біля початків української критики. Куліш – як літературний критик // *Книгар:* літопис українського письменства. – К., 1919. – №7/8. – С. 1528-2536.
2. *Куліш П.* Гоголь, как автор повестей из украинской жизни и истории // *Основа.* – 1861. – квіт. – С. 67-90.
3. *Куліш П.* До Г. Галагана, 9 лютого 1857 // *Киевская старина.* – 1895. – №9. – С. 350-351.
4. *Куліш П.* Историчне оповідання // *Спогади* про Тараса Шевченка / Упоряд., прим. В. С. Бородіна, М. М. Павлюка. – К.: Дніпро, 1988. – С. 143-161. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izbornuk.org.ua/shevchenko/vosp.htm>.
5. *Куліш П.* Перегляд українських книжок // *Твори* Пантелеймона Куліша: У 6 т. – Львів: Вид-во т-ва “Просвіта”; Друк. Т-ва ім. Шевченка, 1910. – Т. 6. – С. 498-515.
6. *Теліга І.* Куліш – критик. Принцип етнографічної точности // *Україна.* – 1929. – №7/8. – С. 88-102.
7. *Царинный А.* Мысли малороссиянина по прочтении повестей пасечника Рудого Панька. – СПб.: Типография Н. Греча, 1832. – 73 с.
8. *Шевченко Т.* До О. М. Бодяньського, 29 червня 1844 // *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 6: Листи, Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – С. 28.

Отримано 18 вересня 2015 р.

м. Чернігів

